

Іван Хом'як (Острог)

НЕПЕРЕСІЧНА ОСОБИСТІТЬ МЕЛЕТІЯ СМОТРИЦЬКОГО

Постать Мелетія Смотрицького привертає до себе увагу яскравою індивідуальністю, патріотизмом, невтомністю у боротьбі за рідне слово. Його творчі здобутки досліджували Є. Макарушка, С. Булич, І. Ягич, В. Німчук, Л. Махновець, О. Прокошина, П. Кралюк та ін. Ми задалися метою проаналізувати життєвий шлях видного українського гуманіста, охарактеризувати його лінгвістичну діяльність.

Учений-філолог, письменник-полеміст, громадський діяч Мелетій Смотрицький – син Герасима Смотрицького, українського письменника, педагога, автора першої друкованої в Україні полемічної книги “Ключ царства небесного”, якого у 1576 р. князь Костянтин Острозький запросив до Острога, для того щоб призначити першим ректором Острозької академії. У цьому навчальному закладі здобував освіту і Мелетій Смотрицький, за наставника в нього був грек Кирило Лукарис, майбутній Константинопольський патріарх. Курс навчання складався із “семи вільних наук” – тривіуму (граматика, риторика, діалектика) і квадрівіуму (арифметика, геометрія, музика, астрономія). Провідними дисциплінами були старослов'янська і грецька мови.

Далі – навчання у Віленській академії, лекції у Вроцлавському, Лейпцігському, Віттенберзькому й Нюрнберзькому університетах. За кордоном одержав учений ступінь доктора медицини.

Знаковим для нього виявилось навчання у Віттенберзі. Місті, де католицький чернець Мартін Лютер оприлюднив свої тези-звинувачення проти Католицької церкви. Як зазначає К. Гудзик, ідеї Реформації глибоко вплинули на шляхтича з Поділля. Пізніше він писав про себе: “Хто я був тоді? Послідовник Лютера, який при труні Лютера, свій молодий вік на

науках отруївши, лютеранським димом закопчений, прибув до Литви, і Русь тим же чадом заразив”.

Як відомо, у липні 1569 р. Литовське князівство об'єдналося з Польщею в одну федеративну польсько-литовську державу – Річ Посполиту. Значна частина українських земель відійшла до Польщі, яка за підтримки Ватикану насаджувала в Україні католицизм. Скликаний 1596 року церковний собор у Бресті проголосив унію православ'я з католицизмом. Вище уніатське духовенство одержало чимало матеріальних заохочень і політичних переваг, православна ж церква опинилася поза законом, стала релігією пригнобленого українського народу.

Із цього приводу І. Франко писав: ”Унія Брестська зразу внесла сильний фермент у лоно народу руського, викликала раптове збудження, рух умисловий, жваві диспути, розворушила з одної і з другої сторони гарячі пристрасті, сплodiла надзвичайно цікаву полемічну літературу”.

Повернувшись у 1604 р. із-за кордону, М.Смотрицький активно поринув у суспільно-політичну полеміку на захист православної церкви. Його полемічні твори мали надзвичайно велику популярність. У книзі “Мелетій Смотрицький” П. Яременко акцентує увагу на тому, що друге десятиліття XVII ст. принесло Смотрицькому славу, визначило провідне місце в історії культури і письменства України і Білорусії того часу.

У 1610 р. в м. Вільно під псевдонімом Теофіл Ортолог Смотрицький друкує великий полемічний твір “Тренос або плач Східної церкви”, в якому став на захист рідного народу, його культури і права на самостійний розвиток. Прагнув викликати співчуття до уполітованої православної церкви, хотів звернути увагу влади на ущемлення її прав, на недоцільність і підступність Берестейської унії. У своїй книзі створив персоналізований образ Матері-України, яка сумує і плаче за невдячними дітьми, що зрадили свою віру і мову: “Горе мені, бідній, горе нещасній, ах, з усіх боків пограбованій! Руки мої в кайданах, ярмо на шиї, пута на ногах, ланцюг на стегнах, меч над головою обосічний”. Автор наводить довгий поіменний список родової шляхти, яка упродовж XVI – початку XVII ст. перейшла до католицизму або протестантизму.

У важкому стані української церкви М. Смотрицький звинувачує православну верхівку, яка уклала унію з католиками: ”О, нещасна череда! Чи може бути пастирем і вчителем той,

котрий сам ніде не вчився, котрий не відає, що Богу повинен, а що ближньому своєму? Лікарю! Вилікуй себе самого! Учителю, навчися сам спершу!"

"Тренос" В. Німчук називає найвидатнішим літературним твором М. Смотрицького, написаним у формі "плачу" православної церкви, зверненого до тих, хто її покинув. Автор картає єпископів, які прийняли унію, зображує важкий релігійно-національний гніт, якого зазнали український і білоруський народи. У полеміці з католиками М. Смотрицький демонструє енциклопедичну освіченість людини своєї епохи: цитує понад 140 авторів або посилається на них. Використовує твори багатьох античних і європейських учених та письменників епохи Відродження, зокрема Авіценни, Савонароли, Депер'є, Еразма Роттердамського, Петрарки та ін.

Сучасники М. Смотрицького сприйняли його полемічний твір, наче сенсацію. П. Яременко пише: "Православні оцінювали "Тренос" як книгу пророчу, святу, чи не рівну Євангелію". Брат Северина Наливайка Дем'ян говорив, що "Лямент" є "рівним писанням Золотовуся; за автора кров свою нам пролити і душі покласти годиться".

Як свідчить аналізована література, після Унії 1596 р. в Україні і Білорусії не було православної ієрархії. Тому, коли Єрусалимський патріарх Феофан проїжджав через Київ, вертаючись із Москви, кияни вмовили його таємно висвятити сім єпископів, відновивши в такий спосіб ієрархію. Хіротонія відбувалася у Києво-Братській церкві: Київським митрополитом було висвячено Іова Борецького, а Мелетія Смотрицького – архієпископом Полоцьким.

Король Сігізмунд III не затвердив нових православних єпископів і митрополита. Дії Феофана було засуджено, оголошено турецьким шпигуном. Проти М. Смотрицького, як описує В. Німчук, Сігізмунд III видав три грамоти: у першій король оголошує Смотрицького самозванцем і наказує не впускати його в Полоцьк, розпорядився арештувати Смотрицького і Борецького; у другій – оголошує вищеназваних ворогами держави і велить населенню не підкорятися їм; у третій – звинувачує Смотрицького в образі короля, в агітації та підбурюванні віленців і наказує Віленському магістратові покарати Мелетія як бунтівника. Слід сказати, що на захист православної ієрархії виступили козаки, очолювані гетьманом Петром Сагайдачним.

У листопаді 1623 р. повсталі мешканці Вітебська вбили уніатського архієпископа Йосафата Кунцевича, за що королівський уряд жорстоко розправився з повсталими, а Смотрицького звинуватили як “морального співучасника вбивства Й. Кунцевича”.

М. Смотрицький змушений був терміново виїхати за межі Речі Посполитої, яку покидав із думкою, як “Русь примирити з Руссю”, тобто православних з уніатами, як досягти національної єдності. Коли повернувся до Києва, відчув неприязне, подекуди вороже ставлення до себе. Водночас і у Віленський монастир йому ніяково було вертатися. З наукової розвідки В. Німчука [2, 8-9] дізнаємося, що в такий скрутний час М. Смотрицький просить князя Януша Заславського дати йому вільне місце архімандрита Дерманського монастиря. За намовою уніатського митрополита Рутського Заславський погодився дати Мелетієві архімандрію, але за умови, що той пристане до унії. Як бачимо, уніати підступно скористалися, з одного боку, важким матеріальним становищем Смотрицького, з іншого – виниклим недовір’ям до нього православних, які католицизм ототожнювали з ополяченням.

На думку М. Возняка, М. Смотрицький перейшов в унію під натиском польського уряду; О. Прокошина мотивує його вчинок психологією представників середнього стану, які з часом перейшли від неприхованої опозиції проти позбавлення своїх прав і привілеїв до позиції примирення і зради національних інтересів заради економічних і політичних вигод.

Як стверджує К. Гудзик, ідею церковної єдності Мелетій плекав до самої смерті. У творі “Умовляння” висловив нову думку: запропонував утворити українсько-білоруський православно-унійний патріархат, незалежний ні від Константинополя, ні від Риму. Його життя може слугувати символом примирення двох конфесій – православної і греко-католицької, що певною мірою актуально і сьогодні, в умовах тепер уже незалежної України.

Слід сказати, що Мелетій Смотрицький мав неабиякі філологічні здібності. Писав українською і польською мовами, знав грецьку і латинь. У 1615 р. в Кельні опублікував граматику грецької мови, взяв участь у написанні “Букваря языка славенска” (1618 р.). Біографи Смотрицького стверджують, що він склав перший східнослов’янський лексикон, але, на жаль, жодного примірника його не збереглося.

Важливою віхою творчості Мелетія Смотрицького є "Грамматика словенския правилное синтагма", яка стала достойною відповіддю на глузування католицького полеміста Петра Скарги: "Не було ще на світі і не буде жодної академії чи колеґіуму, де б теолоґія, філософія й інші вільні науки (церковно) слов'янською мовою вчили і могли розуміти, із слов'янською мовою ніхто ніколи вченим бути не може. Бо немає на світі такої нації, котра б слов'янською говорила так, як у книгах пишуть. Цією мовою немає ні граматик (виділення наше – І.Х.), ні риторик, ні певних регул, і бути не може ..."

Мелетій Смотрицький вперше в історії нашого мовознавства розробив повний курс граматики, що складається з "Орфографії", "Етимології" (морфології), "Синтаксису", "Просодії" (правила віршування).

Характеристику "Граматики" сконденсовано подано в енциклопедичному виданні "Українська мова" (К., 2000): у розділі про орфографію наведено опис фонетики й орфоесії. Виділено вісім частин мови: ім'я, містоименіє, глагол, причастіє, предлог, союз. Вперше у вітчизняній лінгвістиці введено "междометіє" як частину мови, водночас із переліку структурних рівнів вилучено невластивий слов'янській системі артикль. М. Смотрицький першим виділив як категорію дієприслівник, названий ним "дієпричастієм". Відкрив у слов'янській відмінні місцевий відмінок, який назвав "сказательним падежем". Іменники поділив на п'ять "склоненій" – відмін, котрі в основних рисах збереглися у шкільних граматиках донині. Вперше описав відмінювання прикметників і числівників. Запропонований ним принцип поділу дієслів на дієвідміни зберігся у східнослов'янських граматиках і в наш час. Започаткував докладний опис розрядів незмінних частин мови і вигука, виклав синтаксис церковнослов'янської мови, зокрема детально висвітлив синтаксичні зв'язки узгодження і керування іменних частин мови. Збагатив слов'янську лінгвістичну термінологію. Описана Смотрицьким морфологічна система близька до старослов'янської пізнього періоду, але в ній спостерігається певна кількість українських елементів. М. Смотрицький постав оригінальним граматистом-теоретиком слов'янської системи. У цьому він не мав собі рівних у слов'янській філології до 2-ї половини XVIII ст. Його досягнення використовуються і тепер. Учений здійснив кодифікацію церковнослов'янської

мови у східнослов'янській редакції. Через друквані церковнослов'янські тексти норми “Граматики” набули загального поширення і до сьогодні функціонують у конфесійному вжитку.

Мелетій Смотрицький уперше відділив церковнослов'янську мову від живих слов'янських, східнослов'янський характер його норм благотворно вплинув на усталення орфографії і пунктуації староукраїнської літературної мови.

В “Історії українського правопису” В. Німчук виділяє три етапи його розвитку: давньоукраїнський (X-XIV ст.), староукраїнський (остання чверть XIV-XVIII ст.), новоукраїнський (XIX-XXI ст.) [3, 5]. Другий (староукраїнський) період відзначається національною самобутністю. У розділі “Об орфографіи” аналізованої “Граматики” Смотрицький увів нову літеру *г* на позначення дзвінкого проривного задньоязикового приголосного [г] замість африкати *кг* (*кгруит*, *кганок*), узаконив використання букви *й*, встановив правила вживання літер на позначення голосних і приголосних звуків (до речі, в європейському мовознавстві того часу не диференціювали звуки і букви), вживання великої літери, правила переносу і т.ін. Багато з його орфографічних правил зберігаються в сучасній українській літературній мові, хоча він залишив і чимало “неживих літер” (*ѣ*, *ы*, *ѡ* та деякі інші).

У передмові до “Граматики” М. Смотрицький дає вказівки щодо викладання мови, які є цікавою ілюстрацією методичної думки XVII ст. Автор наставляє, що граматика “навчить ... і читати по-церковнослов'янськи, і писати ...” Для читання рекомендує тексти, написані “чистою мовою”, до того ж пропонує вивчати словниковий склад виучуваної мови; розмовляти лише нормативно, аби діалект був “захованим”. Відповідальність за таку науку покладав на вчителя.

Як зауважують мовознавці, “Граматика” М. Смотрицького не стільки церковнослов'янська, скільки наближена до руських діалектів. У результаті ті, хто навчався за його підручником, писали по-слов'янському, а вимовляли по-руськи, себто народною українською мовою.

Деякі дослідники історії української мови, не заперечуючи значення “Граматики”, докоряли авторові, чому він не уклав свою наукову працю живою народною мовою. І. Франко писав: “Для нашого письменства книга Смотрицького мала скоріше

шкідливий, аніж корисний вплив, бо, нехтуючи літературну мову, яка так гарно вироблялася у репрезентантів міщанства наприкінці XVI і в початку XVII століття, розпочала реакцію на користь мертвого церковнослов'янського язика".

З іншого боку, за словами В. Німчука, праця М. Смотрицького стала "знаряддям культурного єднання слов'ян" [2, 67]. Дослідник стверджує, що після "Граматики" ніхто не наважувався нападати на церковнослов'янську мову як на мову невідповідну. Кількість східнослов'янських і власне українських елементів у ній порівняно невелика, однак вони надавали нормам Смотрицького словенороського характеру. В. Німчук називає Мелетія Смотрицького основоположником вітчизняного мовознавства.

"ГраMATика" М. Смотрицького була основним підручником церковнослов'янської мови аж до I чверті XIX ст. На її основі складалося немало шкільних підручників, наприклад, граMATика А. Пузини, видрукувана в Крем'янці 1638 року, її вплив відчутний і на граMATиках І. Ужевича (1643 р.), Я. Блоницького (1763 р.), А. Коцака (1778 р.), М. Лучкая (1830 р.), на роботах хорватського лінгвіста Ю. Крижанича (1666 р.), російській граMATиці Г. Лудольфа (1696 р.) та ін.

Цікавий факт: М. Ломоносов напам'ять знав "ГраMATику" Мелетія Смотрицького, яку разом із "Арифметикою" Магницького назвав "вратами своєї вченості".

М. Смотрицький був і вченим-ерудитом, і письменником. Багато його висловів стали афоризмами: "Учителю, навчися сам спершу!", "Синівською безбожністю є до батьків непоштивість", "Якщо ви од вітця вашого і од матері вашої відступились, то і від вас усі відступляться і на вічне забуття у непам'ять вас увєргнуть", "Одкройте сердечні очі ваші і пізнайте самих себе, пізнайте родителя і родительку ваших, усвідомте, в чім і в якому домі народилися", "Шануй мудрість, а не золото", "Утіха й веселість печаль завжди родять", "Очисти серце, щоб прийняти мудрість, котра у підступну душу не входить", "Не прикладайте гріха до гріха, але добром добро спомагайте", "Чи може бути пастирем і вчителем той, котрий сам ніколи не вчився?" та ін.

Отже, Мелетій Смотрицький – яскрава постать в українській історії XVII ст. У нього було непростим як світське, так і церковне життя, яке він присвятив служінню Богу, літератур-

ній і науковій творчості. Завдяки лінгвістичному таланту досяг вершин у розвитку слов'янської філології, заклав фундамент вітчизняної мовознавчої науки.

Література

1. Історія української літератури у 8-и томах. Том I. – К.: Наукова думка, 1967. – 539 с.
2. Німчук В. Граматика М. Смотрицького – перлина давнього мовознавства. – К.: Ізборник, 2003. – 67 с.
3. Німчук В.В. Історія українського правопису: XVI-XX ст. – К., 2004. – 569 с.